

TÓTH G. PÉTER

Szexháború?

Avagy férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben*

A szerző a boszorkányüldözés feminista történészei által megfogalmazott problémákra próbál reagálni. A dolgozat a következő kérdésekre keres választ: 1. szexháborúnak, nőüldözésnek, a nemek közti harcnak tekinthető-e a boszorkányüldözés a benne részt vevő szereplők szemében?; 2. a boszorkányüldözést indukáló társadalmi feszültségek a nők társadalmi státusával, peremhelyzetével voltak-e kapcsolatosak?; 3. a modern orvoslás kialakulásakor a „férfi orvosok előretörése” a nemek harcát jelentette-e a bábák és gyógyítóasszonyok ellen?

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy meghatározza a boszorkányperek tanúvallomásainak eltérő elbeszélő struktúráit, számba vegye a tanúvallatások típusait, illetve feltesz egy hipotetikus kérdést, hogy vajon kimutatható-e a különbség a férfiak és nők elbeszélő struktúrái között. Ezek után vázlatos áttekintést ad a női test, a menstruáció, a „bábakeresztelő”, a „gyermekjel” társadalmi észleléséről, valamint a bábák, a „női beteg” és a „férfi orvos” társadalmi szintéren való megjelenéséről.

Wellington herceg az 1814-es waterlooi hadieseményekkel kapcsolatban a következőket mondta: „Egy csata története leginkább egy táncestély lefolyására emlékeztet. Bizonyára akadnak, akik fel tudják idézni mindazon apró-cseprő eseményeket, melyeknek közös végeredménye a diadal vagy a vereség; de nincs olyan ember, aki tudhatná, hogy milyen sorrendben követték egymást ezek az események, hogy pontosan mely időpontban történt, ami történt, holott épp ez adja az egyes események fontosságát.” (Keegan 1990:5.)

A herceg jól látta, hogy milyen nehéz egy nagy csatát rekonstruálni. Mondta mindent annak ellenére, hogy egy gazdagon dokumentált eseményről van szó. A „nagy események” történeti rekonstrukciói – vagy inkább konstrukciói – mellett ugyanilyen nehéz egy-egy „kisebb eset” felidézése is. A történész – mint kései „résztvevő megfigyelő” – a mindennapi események elemzésénél is csak találgatni tud. Bár nagyobb a rálátása a múltbeli dolgokra, több nézőpontból közelítheti meg a problémát, mégis amikor a dokumentumokat a kezébe veszi, akkor azokat csak előre meghatározott szempontok szerint tudja vizsgálni. Vagyis az eseményről kirajzolódó „történet” az általa megadott szempontok szerint jön létre.

Térjünk azonban vissza a nagy események „csatamezejére”. A boszorkányüldözés statisztikai adatai a feminista történészeket, mint Honeggert, Bovenschent, Graichent, Andreskit és Wisslincket, vagy magyarul is megjelent munkájával Kaari Utriót a követ-

kező megállapításokra készítették: 1. a boszorkányüldözés a benne részt vevő szereplők szemében is nőüldözésnek, a nemek közti harcnak, szexháborúnak tekinthető; 2. a boszorkányüldözést indukáló társadalmi feszültségek a nők társadalmi státusával, mégpedig peremhelyzetével voltak kapcsolatosak; 3. a modern orvoslás megjelenése a férfi orvosok előretörését, harcát jelentette a bábák és gyógyítóasszonyok ellen. Ez a harc pedig a boszorkányüldözésben valósult volna meg.¹

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy megpróbál reagálni néhány feminista történész boszorkányüldözéshez kapcsolódó tézisére, majd kísérletet tesz a boszorkányperек tanúvallomásai eltérő elbeszélő struktúráinak felvázolására. A dolgozat feltesz egy hipotetikus kérdést, hogy vajon kimutatható-e a különbség a *férfiak és a nők elbeszélő struktúrái* között.

A per

Pócs Éva a *Miért nők a boszorkányok?* című tanulmányában részletesen kitért azokra a feministák által felvetett problémákra, amelyek a boszorkányüldözés teológiai és jogi vonatkozásait egyfajta nőellenességhez kötötték (Pócs 1998). Részletesen elemezte a népi hiedelmek, valamint a demonológiai irodalom boszorkányképét, és megállapította, hogy a boszorkányvadás létrejöttében a férfi–nő konfliktus, a nemek közti ellentét inkább másodlagos tényezőnek tartható. A „közösség női szerepei”, a „mindennapi élet döntően női szférája” és a „nőközpontú boszorkánymitológia” együttes hatása nyomatékosítja a boszorkánysztereotípiát női oldalát, és növeli a női „állandó” boszorkányok számát.

A középkori pönitenciális könyvekben, valamint a boszorkányüldözés korai szakaszához köthető demonológiai traktátokban a nők „fő bűnei” között szerepelt a boszorkányság, a varázslás, később pedig – a 15–16. században – az ördöggel való szövetségkötés és a sabbath. A boszorkányüldözők leghírhedtebb demonológiai traktája, a *Malleus Maleficarum* olvasásakor a szexuális vétkek széles skálája tárul elénk, amelyeket a boszorkány követhet el az ördöggel. Ahogy Cohn (1994), Karlsen (1987) és rájuk hivatkozva Pócs Éva (1998) is megállapítja, a demonológiai traktát által aprólékosan kidolgozott „bűnhierarchiák”² szexuális vétkeinek összeállításából is megrajzolható lenne „a magányos öreg nő mint boszorkány sztereotípiája”.

Ezek a sztereotípiák főként nőként határozták meg a boszorkányt. Pócs Éva szerint az üldözés okai közt azonban nincs nőspecifikus boszorkánytulajdonság megfogalmazva, mint például a keresztény hit elhagyása, az ördögimádás és az ördögszövetség, hiszen ezeket a férfiak esetében is feltételezték. „Az üldözés ennek értelmében nem tekinthető nőüldözésnek, hanem bármely nembéli eretnekek felszámolására hivatott akciónak.” Ebből következik, hogy a „keresztény egyház nőgyűlölete elsősorban szexualitásellenesség” (Pócs 1998: 138).

Ezt az állítást támasztja alá az a „laikus” teológiai elképzelés is, mely szerint a nő nem is ember. Ez utóbbi gondolat élénken foglalkoztatta a 17–18. század egyes gondolkodóit,³ de a „hétköznapi” embereket is. Érdekes esetről számol be ezzel kapcsolatban Bónis György 1962-ben publikált könyvében. Egy mészároszt bigámiával vádolt a budai városi bíróság. A vád azon a levélen alapult, melyet Mannheim városa küldött. Ebben az

állt, hogy Gall János, feleségét hátrahagyva, Magyarországon újránősült, tehát bigámista. Gall János, a mézárós azzal védekezett, hogy mivel mannheimi feleségét boszorkányság miatt elítélték, a házasság szerinte érvénytelennek tekinthető. Gall azzal érvelt, hogy a „boszorkány nem nő, tehát nem is feleség” (Bónis 1962:131).

A feminista boszorkányságkutatók által felállított „szexháború” tézist támogatta az a tény is, hogy a boszorkányüldözés volt az első alkalom, amikor női vádlottak nagyobb számban egyáltalán megjelentek a nyilvánosság előtt. A büntetőjogban korábban nem létezett nő számára a boszorkányság mellett a legfontosabb főbenjáró bűn ezen kívül csak a gyermekgyilkosság, a magzatelhajtás és a házasságtörés volt, amiért halálbüntetés járt (Larner 1981:51 nyomán Pócs 1998:141). E szexspecifikus bűnök konkrét szerepe a boszorkányvádak keletkezésében változó volt, de sehol sem domináns. E tényező mindenképpen jelen volt a nők ellen irányuló boszorkányvádak arányának növekedése mögött, de – ahogy Pócs Éva megállapította – „messze nem a demonológusok megrajzolta negatív nőideál sugallta mértékben” (Pócs 1998:139). Végső soron megállapítható, hogy bár a jogelmélet valóban tartalmaz nőellenességet, az is inkább a demonológia szexualitásellenességével van összefüggésben, illetve azzal az eretneküldöző gyakorlattal, ami üldöz mindent, ami nem hozható összefüggésbe a keresztény életvitellel és erkölcsi normákkal. Itt tehát nem a nemek küzdelméről van szó, hanem arról a boszorkányüldöző hagyományról, amelynek nevében felléptek minden varázsló, kuruzsló, „babonáságot” űző személlyel szemben. Ilyen értelemben pedig ez a jelenség szervesen illeszkedett abba a folyamatba, amit Peter Burke a „népi kultúra reformjának” nevezett (Burke 1984;1991).

A hatalom makrostruktúrájának tanulmányozása mellett azonban a boszorkányperek iratai forrásul szolgálnak a mikrohatalmi struktúrák megrajzolásához is. A mindennapi élet szintjén jelentkező konfliktusok, és ezen belül a férfiak és nők között feszülő ellentétek is érzékenyen kitapinthatók a perek tanúvallatási jegyzőkönyveiben. A bírósági perfolymat torzító hatásainak kitéve a helyi elbeszéléskultúra sémái szerint megfogalmazott memorat fokozatú elbeszélések egyrészt a mindennapi élet csapásaira keresnek magyarázatot, másrészt a boszorkányvádak megfogalmazásával a hétköznapi élet konfliktusait próbálják feloldani (Pócs 1995).

A boszorkányperek – mint valóban lejátszódott események – az iratokban a bírósági narratívok forgatókönyvei szerint konstruálódtak: vagyis a bizonyítékul szolgáló vallomások (benignum examenek, tortúravallomások és tanúelbeszélések) a bírósági procedúra diskurzusából születtek a helyi elbeszéléskultúra és a bíróság által alkalmazott jogi nyelvezet elemeinek felhasználásával. Ahhoz azonban, hogy a perekből kihámozható „történetek” jelentéstartalmait megértsük – és a forráskritikai követelményeknek is megfeleljünk –, egyrészt meg kell határozni azt a kontextust, amelyben az elbeszélések születtek, másrészt le kell szűkítenünk megadott szempontok szerint vizsgálatunk mezejét. A szempontok a következők: az elmondott szövegek éntudatú vagy tulajdonított hiedelmeket, fikatív vagy valóságos elbeszéléseket jelenítenek-e meg, továbbá hogy a férfiak és a nők milyen elbeszélésstruktúrát alkalmaznak.

Éntudatú hiedelmen nem a boszorkány vallomásában szereplő és a boszorkány által is hitt hiedelmeket értem, hanem a tanú belső élményszintjét meghatározó, a személyes élményen alapuló hiedelmeket. Éntudatú hiedelmet tartalmaz tehát az a szöveg,

amely a saját élménybeszéléséből született, és *tulajdonított hiedelmet* tartalmaz az a szöveg, amely mások interpretációjában beszél el az eseményeket.

A *fiktív és valóságos* szövegek különbségtétele azonban már nem ennyire egyértelmű, hisz a tanúk a vallomásaikban arra törekszenek – a tanúvallomás műfajából adódóan –, hogy minél több valóságtartalmú jelzést helyezzenek el a szövegben. Mindez igaz akkor is, ha a tanú bírósági kényszer nélkül vall, de akkor is, ha szántszándékkal, valamilyen egyéb érdek hatására próbálja a boszorkány bűnösségét a tanúvallomással alátámasztani. Mivel a bíróság a boszorkányperekben a tanútól nem kérte számon a boszorkányszombat és az ördögszövetség hiedelmeit (nincs adat arra, hogy ezt tanútól megkérdezték volna), a tanúvallomásokban említett természetfeletti megjelenést a tanúk spontán közléseinek tekinthetjük. A bíróságnak csak egy célja volt a tanúvallomásokkal, hogy a rontásvádat bizonyítsa. A tanúk, amikor a rontást a mindennapi élet valóságos konfliktusaival próbálták megmagyarázni, egyszerre kétféle szolgálatot tettek a bíróságnak. Egyrészt az elbeszéléssel bizonyították a rontás tényét, másrésztől valóságtartalmú jelzésekkel hitelessé tették a szöveget. Ezzel ellentétben a természetfeletti konfliktust megjelenítő szövegeket a bíróság csak illusztrációnak használta a *benignum examenek* és a *tortúravallomások* kérdéspontjainak elkészítéséhez. Az ilyen irányú rögzített kérdéseket azonban túlnyomó többségben a demonológiai irodalom hatását tükröző jogkönyvekből (Carpzov 1697; Kithonich 1619) merítették. Vagyis, ha a bíróság szempontjából vizsgáljuk a tanúvallomásokat, akkor a valóságos konfliktusokat megjelenítő szövegek – amelyeket Pócs Éva Christina Larner nyomán „A” típusú szövegeknek, a szövegekkel jellemzett boszorkányt pedig „falusi” vagy „megrövidített boszorkánynak” nevezett – a valóságtartalmat erősítik a szövegben (Larner 1981:114 nyomán Pócs 1995:46). A természetfeletti megjelenítést tartalmazó tanúvallomások viszont – amelyeket Pócs Éva „C” típusú szövegeknek nevezett, a szövegekkel jellemzett boszorkányt pedig „természetfeletti boszorkánynak” – a helyi bírósági demonológiai fikciót erősítik. Természetesen ez utóbbi szövegek a tanú szempontjából éppolyan valóságosak lehetnek, mint a közösségi élettel együtt járó konfliktusok, ez azonban a bíróság szempontjából már nem volt fontos, hisz a tanúkkal a cél csak egy volt: a rontás bizonyítása. Ilyen értelemben teszek különbséget valóságos elemeket tartalmazó szövegek (vagy másként mondva valóságtartalmú jelzésekkel ellátott szövegek), illetve fiktív (a valóságtartalmú elemeket mellőző szövegek) között. *Valóságos* szöveg tehát az „A” típusú, társadalmi konfliktust tartalmazó rontáselbeszélés, és *fiktív* az „A” típust mellőző „C” típusú szöveg, amely a természetfeletti konfliktust jeleníti meg. Átmeneti szövegnek tekinthetjük a Pócs Éva által leírt és a „tudós boszorkány” szerepet jellemző „B” típusú szöveget, illetve az „A” és „C” típust egyaránt tartalmazó szövegeket.

Térjünk vissza a hipotetikus felvetéshez is: mi indokolja annak a kérdésnek a jogosultságát, hogy van-e különbség a férfi és női elbeszélésstruktúrák között? A problémára Natalie Zemon Davis a *Fikció az irattárban. A kegyelemlevelek és elbeszélők a 16. századi Franciaországban* című munkájában hívta fel a figyelmet a történészek körében (Davis 1987). Forrásai a 16. századi kegyelemlevelek voltak, melyek főbenjáró bűnösök megszakítás nélküli narratíváit tartalmazták. A szerző összehasonlította a férfi- és a női leveleket, és megállapította, hogy azok az elbeszélés szerkezetében, tartalmában is igen eltérőek. A nők levelei sematikusak, egyszerűek, és mindannyiszor az alávetettség, az alázat hangján szólaltak meg. A nők alacsonyabbrendűségéről vallott nézetek mintegy

megvédték a kegyelemlevelek íróit a büntetéstől. Natalie Zemon Davis a levelek segítségével a kora újkori női szerepeket, a nőkről kialakított sztereotípiákat tudta bemutatni, illetve ezen túl a családon belüli mikrohatalmi struktúrát tudta modellezni.

Pócs Éva állításai szerint a „közösség női szerepei” és ezen belül a „mindennapi élet döntően női szférája” növeli a női „állandó” boszorkányok számát (Pócs 1998: 147–148). Kérdésem tehát a következő: megragadható-e ez a döntően női szféra a boszorkánypeerekben, ami aztán a boszorkányüldözést indukálja? Vagyis van-e különbség a férfi és a női tanúk elbeszélésstruktúrája között? Ha nincs, akkor van-e olyan elbeszélésstruktúra, ami általánosan jellemző, mindenki által használt, és a kora újkori mindennapi élet boszorkányságfogalma körül bontakozik ki?

A tanúk

Első lépésként érdemes szemügyre venni azt a bírósági gyakorlatot, illetve azokat a bírósági elveket, melyeket a tanúvallatások során alkalmaztak. A tanú kihallgatásának eljárási aktusát a jogi tételek, az érintett szaktudomány normáinak együttes érvényesülése, illetve a kihallgatást végző bíró vagy hatósági személy készségei, tapasztalatai jellemezték (Katona 1977: 129).⁴ A perjogi szabályozás kiterjedt mind a jogi keretekre, mind a metodikai tételekre, vagyis az eljárás ügymenetére. Mind a *vádelven* alapuló (bíró és vádló azonos, istenítélet jellegű bizonyítási eljárás), mind az officialitást érvényesítő (*nyomozati elven* működő bizonyítási eljárás) perrendszerekben a legfontosabb előkészítő ténykedés a tanúkihallgatás kérdőpontjainak, az „utrumnak” az összeállítása volt. A tanúnak feltett kérdések – hasonlóan a gyanúsított kihallgatásánál alkalmazott kérdésekhez – a személyi adatokat tisztázó kérdésekre („*Personalia*”) és a bizonyítandó tényekre vonatkozó kérdésekre („*Particularis*” vagy „*Specialis*”) tagozódtak.

A kihallgatott tanúk számát a kihallgatást előkészítő szakaszban határozták meg. A speciális kérdések hatására azonban ez a szám még a perfolyamat során is bővíthetett. Az egyéb bizonyítási eszközök hiányosságát (tárgyi bizonyítékok, szakvélemények hiánya) a tanúk magas számával próbálták ellensúlyozni. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy kétféle tanúvallatási eljárást alkalmaztak. A *Praxis Criminalis*ban (Béli–Kajár 1988; Carpozov 1697) is leírt generalis inquisitio a büntett elkövetésének tényére, körülményeire vonatkozó tudakozódás volt, ettől eltérően a specialis inquisitio csak a gyanúsított személy ellen irányult. Vagyis az egyik esetben általában a boszorkányokat próbálták felkutatni, a másik esetben egy konkrét gyanúsítottól próbálták bebizonyítani, hogy boszorkány. A két eljárás közötti különbséget a tanúk száma is jelzi, hisz a generalis inquisitio esetén több száz tanút hallgattak ki – mint történt 1627-ben, a Komárom megyei Alsógellér, Felsőgellér, Ekecs, Lak, Nagymegyér, Szakállás térségében –, a specialis inquisitio esetén azonban elég volt néhány tanú kihallgatása is.⁵ A boszorkányüldözés első nagy hulláma idején (1630–1650 között) nem volt ritka eset, hogy egész falvak vallomásait rögzítették a jegyzőkönyvekben. A rövid, tömör, néhány mondatos válaszok mennyiségileg jelentettek bizonyítékot a gyanúsított bűnösségére. A boszorkányüldözés második nagy hulláma idején, 1720–1750 között a joggyakorlatban a tanúk számának fokozatos csökkenése az újabb bizonyítási technikák megjelenését jelezte.⁶ (Néhány példa az elemzett perek alapján: 1551–1600 között 1 gyanúsítottra 9, 1601–1651 kö-

zött 12 tanú jutott, 1651–1700 között ez a szám 7, 1701–1751 között szintén 7, 1751–1800 között 8 fő volt a tanúk átlagos száma egy-egy gyanúsított esetén.)

A tanúk számának fokozatos csökkenése párhuzamos volt azzal a tendenciával, hogy az egyre kevesebb számú tanút egyre részletesebben kérdezték ki, illetve az egyre kevesebb számú tanú egyre részletesebb elbeszéléssel szolgált a bizonyítási eljárásban (Katoná 1977:129). Azt, hogy valóban milyen szövegeket mondtak el – mennyire volt az a szöveg tömör a 17. században, és részletező a 18. században –, természetesen már nehéz lenne rekonstruálni, de az elbeszélések strukturáltságában történt változás és a tanúk számának csökkenése mindenképp jelzi a tanúvallatási metódus megváltozását.

A bíróság vagy a kihallgatást végző személy a Personaliákban a tanú nevét, korát, lakóhelyét, vallási és rendi állását, hivatását, a felekhez fűződő rokonkapcsolatát, a per kimenetelére vonatkozó érdekeltségeket kérdezte meg. A Tripartitum a II. Rész. 27. cím 1–10. §. alatt rendelkezik a tanúvallatás eszközésének módjáról (Werbőczy 1896:288–291.). Ez a rész öt feltételt szab a szabályos tanúvallatást végzőknek: a szabadságot, az életkort, a módot, az állapotot és a hittételt.⁷ A bírósági gyakorlatban a tanúknak feltett personalis kérdéseket a jegyzőkönyvekben nem fogalmazták meg. Ezeknek a kérdéseknek a jelenlétére csak az vall, hogy minden tanú neve mellett szerepelt annak életkora, társadalmi státusa, lakhelye, nők esetén családi állapota és a tanú bírósági hittétele. A personalis kérdések irányulhattak azonban a gyanúsított személy jobb megismerésére is. Ezáltal azonban a tanúk személyes körülményeire is rákérdezhettek.

A boszorkányperek elemzése után a következő kép rajzolódik ki előttünk a bírósági joggyakorlatról és a personalis kérdésekre adott válaszokról. A tanúk nemi aránya két és fél évszázad pereinek összehasonlítása után azt mutatja, hogy nagyjából ugyanannyi női tanút hallgattak ki, mint férfit. Az 1:1-es arány a 17. században egy kicsit a férfiak, a 18. században pedig inkább a nők felé tolódott el. Vagyis a 17. században egy-egy gyanúsított perében átlagosan több férfit hallgattak ki, mint nőt, a 18. században viszont fordítva. [Példa: 1551–1600 között 2 férfi tanúra 3 női tanú (érték 1,5); 1601–1650 között 1 férfi tanúra 1 női tanú (érték 0,9); 1651–1700 között 1 férfi tanúra 1 női tanú (érték 0,8); 1701–1750 között 2 férfi tanúra 3 női tanú (érték 1,2); 1751–1800 között 2 férfi tanúra 3 női tanú jutott (érték 1,3).]

A női boszorkányok ellen valló női tanúk száma nagyjából ugyanannyi volt, mint a férfi tanúk száma: vagyis a női boszorkány ellen valló tanúk 47 százaléka nő, 53 százaléka pedig férfi volt. Ugyanez az arány a férfi boszorkányok esetén azonban már módosul. A férfi boszorkány ellen valló tanúk 63 százaléka volt férfi, és csak 37 százaléka volt nő. Ez az aránykülönbség már jelzi, hogy a boszorkányság vádjával gyanúsított és perbe fogott személyek esetén más típusú konfliktusokat és hiedelmeket kell keresnünk akkor, ha a gyanúsított férfi, és más típusút, ha nő.

Térjünk át a personalis kérdések másik csoportjára, vagyis a tanúk életkorára. Bár Werbőczy a *Hármaskönyv*ben arra tesz javaslatot a joggyakorlóknak, hogy fiatalkorúakat tanúként nem célszerű kihallgatni, a gyakorlatban számos példa akad arra, hogy tizenéveseket vallomásra bírtak. A 18 éves kor alatti tanúk száma a Kleio-adatbázisban szereplő 510 per feldolgozása után 113 nő és 24 férfi, összesen 137 fő volt. Ez a szám az összes tanú 2 százaléka. A 18 év feletti felnőtt tanúk közül 3014 volt férfi és 3287 volt nő, összesen 6301 fő. Ez a szám az összes tanú 92 százaléka. Az öregkorú tanúk közül 270 volt nő, és 114 volt férfi, összesen 384 fő. Ez a szám az összes tanú 6 száza-

léka. A fiatal- és az öregkorú tanúk nemi aránya a nők javára dőlt el, a felnőttkorú tanúk esetén viszont a nemek aránya 1:1-hez alakult. A tanúk korának elemzéséből kiderült, hogy a jegyzők csak a körülbelüli életkort jegyezték fel. Kiugróan magas – mind a férfi, mind a női tanúk esetén – a 20, 25, 30, 35, 40, 45, 50, 55, 60 évesek, illetve a 18 éves korúak száma. Ebből az következik, hogy célszerűbb korosztályokkal számolni, mint pontos életkorokkal.

A bíróságok tehát általánosságban követték Werbőczy javaslatait: a számarányokból következik, hogy előnyben részesítették a felnőttkorú tanúkat, és mellőzték a bíróság szempontjainak kevésbé megfelelőeket, mint a fiatal és az öreg tanúkat. A fiatal és az öreg női tanúk magas számát a fiatal és öreg férfi tanúk számához viszonyítva a szabályt erősítő kivételnek tekinthetjük. Arról a kivételről van szó, amiről már Werbőczy is beszélt, vagyis „hogy sokan, kiket ajándékkal vagy kedvezéssel megvesztegettek, alig voltak tizenhat vagy legföljebb húszévesek, és mégis tudásképpen mintegy huszonöt évvel azelőtt elkövetett és véghezvitt dolgokra nézve olyan állhatatosan tettek vallomást és bizonyosságot, mintha azoknál jelen lettek volna” (Werbőczy 1896:288–289). Ezeknek a kivételesen kihallgatott tanúknak az aránya a vizsgált boszorkányperekben 8 százalék volt. Mindezekből az következik, hogy a bíróságok kevésbé megbízható tanúknak tartották a fiatalokat vagy az öregeket, mint a középkorúakat.

A perjogi kódexek a tanúk kihallgatásához nem adtak speciális kérdőmintákat (nem úgy, mint a gyanúsítottak vallatása esetén). Ez a vádelvű (istenítélet jellegű) eljárások alkalmazásának időszakában a vádló perbeli jogával ellenkezett volna, hisz ez utóbbi eljárásban nem az volt a kérdés, hogy „mi történt?” és „hogyan történt?”, hanem hogy egyáltalán megtörtént-e az esemény. A nyomozati elven működő bizonyítási eljárás azonban megkívánta, hogy az általánosan feltett kérdések mellett konkrét, „*specialis*” kérdéseket is feltegyenek. Ez nem jelentette azt, hogy a kérdezés pontjait a jogi kódexek előre meghatározták volna, hanem csak annyit, hogy fogalmi csoportokat hoztak létre a kérdésekből. Ezeket a fogalmi csoportokat a Magyarországon a 18. században általánosan használt, de törvényileg el nem fogadott *Praxis Criminalis* is meghatározta (Béli-Kajtár 1988; Carpsov 1697). A fogalmi csoportok a következők voltak: a büntett helyének és idejének meghatározása, a büntett lefolyásának részletei, több elkövető esetén a bűntársak közti beszélgetések, az elkövetés során felhasznált eszközök. De a tudakozódás irányának megfelelően is csoportosították a kérdőpontokat: a büntett tárgyi tényállására vonatkozó, a tettes- és bűntársakra feltett, és „kit tud a tanú további tanúként megnevezni?” kérdések. A részletekig menő kérdezés az események pontos rekonstrukcióját szolgálta, mindez pedig együtt járt azzal, hogy a bíróság mérlegelte a tanúvallomásokot, hogy azok megfelelnek-e a valóságnak, vagy sem. A fikció és a valóság közötti különbség elhatárolása tehát a bírói ténymegállapítás szempontjából, és nem a tanúk szempontjából volt jelentős. A „Tudja-e...?”, „Látta-e...?”, „Hallotta-e...?” kérdések ezt a fokozati különbséget kívánták a tanúkkal megrajzoltatni. Mindebből az következik, hogy a szövegek fiktív jellegére világíthat rá ez a különbségtétel, vagyis ha az élményszinteket is megpróbáljuk a tanúvallomások szövegein számon kérni.

Térjünk át izgalmasabb témákra, magukra a vallomásokra! A saját élményen alapuló és a mások által interpretált rontáselbeszélések összehasonlítása után a következő megállapításokat tehetjük. Az élményszintek különbözősége csak egy jelentős eltérést mutatott: a mások által elmondott szövegek esetén nagyobb arányban fordultak elő az olyan

szövegek, ahol nem határoztak meg semmiféle okot a rontás előzményeként. Vagyis a tulajdonképpeni hiányos elbeszélésekben csak a rontás pusztá tényét említették. Ezeknek a szövegeknek az aránya a mások által interpretált szövegekben 30 százalék, a saját élményen alapuló szövegekben az arány 14 százalék volt. A másik eltérés az volt, hogy a saját élményen alapuló szövegeknél enyhe eltolódás figyelhető meg a természetfeletti csapás magyarázatainak irányába. Vagyis a saját élményelbeszélésekbe gyakrabban szőtték bele a természetfeletti megjelenés elemét, mint a hallomáson alapuló elbeszélésekbe. Ez a különbség azonban nem jelentős, ugyanis mindkét szövegtípusban a mindennapi élet konfliktusai domináltak.

Másik vizsgálati szempontunk az volt, hogy van-e különbség a férfi és a női elbeszélő stratégiák között. Ezt a különbséget a következő mutatókkal próbáltam meghatározni. 1. Van-e különbség a rontás magyarázatául szolgáló elbeszéléstípusok között, vagyis milyen konfliktussal határozzák meg a rontás okát? 2. Van-e különbség a rontás célszemélyében? 3. Van-e különbség a rontás végeredményében akkor, ha az elbeszélő nő, illetve ha férfi?

Mint már említettem, a férfi és a női elbeszélők száma közel azonos volt a feldolgozott perekben.⁸ Az általuk elmondott szövegeknél az első lényegi különbség az volt, hogy a férfi elbeszélők gyakrabban alkalmazták a társadalmi konfliktuson alapuló csapás-magyarázatot, mint a nők (42, illetve 31 százalék). Második különbség, hogy a nők többször fogalmazták meg élményeiket a mindennapi élet eseményein kívül eső konfliktusokkal, mint a férfiak. Harmadik különbség, hogy amíg a nők az általuk elmondott elbeszélések harmadánál magyarázták a rontást valamilyen természetfeletti jelenséggel, addig a férfiak az általuk elmondott szövegek csupán negyedénél.

Különbség adódott a rontás célszemélyével kapcsolatban. Az nyilvánvaló, hogy a saját élményen alapuló elbeszélésekben a férfiak többsége a férfiakat, míg a nők többsége a nőket jelölte meg károsultként. Ezenkívül nincs eltérés az elbeszélésekben. Ugyanannyi csecsemő- és kisgyerek-betegségről beszélnek a nők, mint a férfiak, ugyanannyi állatkárról, terménykárról és a közösséget ért csapásról beszélnek a női, mint a férfi kárvallottak. Eltérés mutatkozik viszont konkrét betegség meghatározásánál. Az első lényegi különbség, hogy a nők többféle betegséget diagnosztizálnak rontásként, mint a férfiak, ugyanis a férfi kárvallottak nagy része nem azonosítja a rontást valamilyen betegséggel, egyszerűen csak „beteg”. A többi betegségtípusnál már nincsenek ilyen különbségek. A férfiak és a nők az elbeszéléseikben ugyanolyan nagy arányban magyarázzák a mozgásszervi eredetű betegségeket rontásként, mint a nők (20-20 százalék). Ugyanannyi az aránya a halálesetek rontásként való értelmezésének a férfiaknál, mint a nőknél (6-6 százalék). Halvány különbségre utal, hogy a női bajok, a szülés körüli nyavalyák, a csecsemőkkel kapcsolatos nemkívánatos jelenségek nagyobb hangsúlyt kapnak a nők elbeszélésében, mint a férfiakéban (9, illetve 5 százalék), de a férfiak ugyanúgy beszélnek ezekről a betegségekről, mint a nők.

Mindezt összefoglalva csak annyi különbség rajzolódik ki a férfi- és a női elbeszélések között, hogy míg a férfiak általában törekszenek arra, hogy a bíróság előtt csak a rontás pusztá tényét említsék, addig a nők egy részletesebb, változatosabb szöveggel interpretálják a rontást. Ha lényegi különbségre nem is bukkantunk a nők és a férfiak elbeszéléseiben, néhány eltérést azért ki tudtunk mutatni. A különbségek jelentéstartalmának meghatározása azonban már nem ilyen egyszerű. Célszerű tehát a szövegeket a gyanúsítottak oldaláról is megvizsgálni.

A gyanúsítottak

A gyanúsítottak nemi arányának európai példáira Klaniczay Gábor hívta fel a figyelmet. A regionális különbségeket mutató nemi arány átlaga 80–85 százalék volt a nők „javára” a kora újkori Európában (Klaniczay 1986:262).⁹ A magyarországi üldözés legújabb statisztikai eredményei is azt mutatják, hogy a nők jóval magasabb arányban (87 százalék) kerültek vád alá a perekben, mint a férfiak (9 százalék). (Lásd 1. sz. ábra.) Azonban Magyarországon is régiós különbségeket lehet felfedezni. Amíg Kelet-Magyarországon a férfiak aránya 6,5 százalék körül mozog, addig a nyugati országrészben ez az arány magasabb, kb. 14,5 százalék. Ez a nyugat-magyarországi képlet – főként zalai, vasi, soproni perek alapján – leginkább a stájerországi adatokkal mutat rokonságot (Unverhau 1987). (Csak néhány adat kelet–nyugati irányba haladva: Maros-Torda megyében a nők aránya 99 százalék, Bihar megyében 95 százalék, Hajdú megyében 92 százalék, Nógrád megyében 75 százalék, Komárom megyében 87 százalék, Vas megyében 83 százalék, Zala megyében 77 százalék, Sopron megyében 76 százalék. Az eddig ismert mintegy 1800 per közül 1551–1601 között 1 férfira 9 női vádlott jutott. 1601–1650 között 12, 1651–1700 között 7, 1701–1750 között 7, 1751–1800 között 8 női vádlott jutott 1 férfi gyanúsítottára.)

Az arányok megváltozása azt mutatja, hogy bár mindvégig a női boszorkányok voltak többségben, egyre több férfi is a boszorkányüldözés áldozata lett. Az arányváltozás részben összefügg a tanú- és gyanúsítottvallatási metódus megváltozásával. A nyomozati elv érvényesülésével a boszorkány személyi környezetét is a lehető legpontosabban próbálták feltérképezni: rokonok, hozzátartozók, ismerősök között olyan további személyeket kerestek, akiket boszorkánysággal perbe foghattak. Mindez kiderül abból, hogy a 18. századi férfi gyanúsítottak többsége valamelyik női boszorkány házastársa volt. Tehát nem arról van szó, hogy az üldözés hatására a nemek aránya kezdett kiegyenlítődni, hanem hogy az üldözés egyre jobban kiteljesedett.

A gyanúsítottak neme mellett az életkor és a társadalmi státus is lényeges lehet az összehasonlítás szempontjából. (Lásd 2. sz. ábra.) A Kleio adatbáziskezelő programmal feldolgozott perekben fiatal férfi vádlott csak egy akadt. A fiatal, többnyire hajadon nők aránya az összes vádlott 8 százaléka volt. A felnőtt, többnyire házas férfiak aránya 9 százalék, az öreg, többnyire özvegy férfiaké pedig 2 százalék volt. A felnőtt házas nők aránya 56 százalék, az özvegyeké 7 százalék, az öreg, többnyire özvegy nők aránya 17 százalék volt. Első ránézésre tehát igazolódik az a tétel, amit Kristóf Ildikó is kimutatott a debreceni boszorkányperek elemzésénél, hogy nem annyira az öreg és özvegy nőket sújtja a boszorkányság vádjá, hiszen a vádlottak nagy része középkorú és házas volt. Ezek az adatok tehát cáfolják azt a tézist, hogy elsősorban a peremhelyzetre szorult nők lettek a vádaskodás áldozatai. Vizsgáljuk meg azonban magukat a szövegeket! Ha vizsgálatunk alapegysége nem a vádlottak, hanem a rontáselbeszélések száma lesz, egészen más kép rajzolódik ki. A kérdés tehát az, hogy a boszorkányperekben elmondott rontáselbeszélések teljes szövegtömegét miként oszlik meg a különböző nemű, korú és társadalmi státusú vádlottak között. (Megállapíthatjuk, hogy: 1. a szövegtömeg – ez vizsgálatunkban 910 rontáselbeszélést jelent – a férfi és a női elbeszélők között egyenlő arányban oszlik meg; 2. a férfi kárvallottak elbeszéléseinek 10 százaléka szólt férfi gyanúsítottáról, 45 százaléka házas, 6 százaléka özvegy középkorú nőkről, 38 százaléka pedig

öregasszonyokról; 3. a női kárvallottak elbeszéléseinek 5 százaléka szólt férfi, 40 százaléka házas középkorú asszony, 10 százaléka özvegy középkorú asszony, 40 százaléka pedig öreg, többnyire özvegyasszony gyanúsítottól.)

Ha az özvegy és/vagy öreg asszonyok arányát nézzük az elbeszélésekben, akkor a női elbeszélőktől származó elbeszélések közel 60 százaléka szólt róluk, a férfi elbeszélők szövegeinek pedig 45 százaléka. Mindebből az következik, hogy a tanúk nyomatékosabban tudták a boszorkányságról vallott elképzeléseket hangsúlyozni a társadalmilag peremre szorult és boszorkánysággal gyanúsított személyek esetén, mint a falusi közösségek mindennapi átlagasszonyával kapcsolatban. Másként fogalmazva: a peremhelyzetre szorult nőkkel kapcsolatban nagyobb a szóbeszéd, több a hozzájuk kapcsolódó rontás-elbeszélés.

Az a törekvésem tehát, hogy különbséget tegyek férfi és női elbeszélésstruktúrák között a rontáselbeszélések szintjén, nem sok eredménnyel járt. A férfi és női elbeszélők, amikor a bíróság előtt a boszorkányságról beszéltek, illetve amikor egy-egy konkrét személy esetén boszorkányhiedelmeket mondtak el, vagy amikor a szövegeket valódi konfliktusos események jelzéseivel látták el, nagyjából azonos elbeszélési stratégiát követtek. A különbség nem az elbeszélés szekvenciái, a konfliktustípusok vagy kártípusok között volt, hanem hogy a vádlott személye mennyire illeszkedett a boszorkányságról kialakított hiedelemrendszerbe. Vagyis ha a vádlott személye férfi volt, abban az esetben már eleve más típusú kép bontakozott ki a tanúk vagy a bíróság előtt, illetve előttünk. Más lett, hiszen a férfi vádlottak esetén már eleve inkább a férfi tanúkat hallgatták ki. Azt tehát, hogy a magyarországi boszorkányhiedelmek nőközpontúak, csak fordítva lehetett bizonyítani. Vagyis nem arról van szó, hogy a mindennapi élet döntően női szférája dominál a perekben, hisz a férfiakkal kapcsolatos bajról ugyanúgy beszéltek, mint a női bajokról; ezeket a férfiak és a nők ugyanabban az elbeszélési struktúrában fogalmazták meg; illetve a férfi és női elbeszélők ugyanazt az elbeszélő stratégiát követték. Vagyis a magyarországi boszorkány nem attól lesz nő, hogy a „mindennapi élet döntően női szférájának” konfliktusai vezetnek boszorkányvádakhoz, illetve hogy a női életvilágok konfliktusait jelenítenék meg a rontáselbeszélésekben, hanem hogy az itt meglévő boszorkányhiedelmek eleve nőközpontúak. Ugyanis a mindennapi élet női szférájának konfliktusai nem kevéssel jobban erősítik a női vádlottak számarányának növekedését, mint a férfi életvilágok konfliktusai.

Visszakanyarodva Wellington herceg mottóul választott idézetéhez, meg kell állapítanunk, hogy igaza volt. Nem biztos, hogy a teljes igazságot kapjuk meg akkor, amikor egy-egy jelenség teljes statisztikai adatsorát használjuk forrásul, és megfelekedünk a részt vevők személyes véleményéről. Vagyis – maradva a boszorkányperek „kis eseteinél” – annak ellenére, hogy az „öreg és özvegy nő” sztereotip boszorkányképét egyes területek joggyakorlatának vizsgálatai alapján sokan elvetették, mégiscsak van valami szerepe a boszorkányvádak létrejöttében. A kárvallottak szemszögéből nézve tehát részben el kell fogadnunk azt, hogy létezhetett a demonológiától is független sztereotip kép, vagyis hogy „a boszorkány nő”, ráadásul még „magányos és öreg” is.¹⁰

Férfiak kontra nők; nők kontra férfiak

Térjünk azonban vissza a feministák érveléséhez, és tekintsünk szét a nemek közti küzdelem „csatamezején”! A bevezetőben már említettem azt az érvelést, miszerint a boszorkányüldözés egy erőteljes férfimoizgalom, a modern – férfiak által gyakorolt – orvoslás kiteljesedésének következménye volt. Egyes kutatók az orvos társadalmi szerepének megjelenésében a férfi orvosok előretörését és a női gyógyítók, bábák marginalizálódását vélték felfedezni. Állításuk szerint ennek az „előretörésnek” és „marginalizálódásnak” fő színtere a boszorkányüldözés volt. Érdekes tehát megvizsgálni, hogy a „boszorkány” mellett milyen szereposztása lehetett a nőnek többek között az orvosi diskurzusban.

A kialakuló modern orvostudományban két régi-új szerepkör jelent meg a társadalmi szintéren: a nő mint páciens és a nő mint gyógyító. A szülés, születés körüli orvosi tevékenységek egy egészen sajátos helyet biztosítottak a nők számára már a 18. század előtti orvostudományon belül is. A „női beteg” az általános értelemben vett páciens szerepkörön túl volt létező kategória. Ugyan a „férfi beteg” szerepe is körülírható, de nem olyan hangsúlyosan, mint a nőé. Thomas Laqueur amerikai történész a közelmúltban írt tanulmányában megállapítja, hogy a 18. századig élt az általa „egy nem”-modellnek nevezett elképzelés, miszerint a női és a férfitest csupán külső megjelenésében különbözött egymástól (Laqueur 1990). Csak a nemi szervek elhelyezkedését tekintették különbségnek: ami a férfinak kívül van, az a nőnek belül. A női nemi szerveket a férfi nemiszervek kifejeletlen homológ párjának tekintették, és így a nőt a férfi kifejeletlen párjának. A 18. század utáni periódust Laqueur a „két nem”-modellnek nevezi, miszerint a férfi- és a női testet nem lehet azonos terminusokkal leírni. A biológiai különbség elismerése így a társadalmi és szociális különbségeket is legitimálta.¹¹ Ha magyarországi példákat is szeretnénk idézni, érdemes elővenni azokat az orvosi traktátokat, amelyek részletesen foglalkoznak a nőekkel kapcsolatos betegségekkel. A betegségre való hajlam egyik meghatározó kritériumának tartotta Haiszler György is 1801-ben megjelent munkájában: „Régi valóság, hogy az aszszonyi Nemen sokkal több nyavalyák orozkodnak, mint a' férfiúin.” (Haiszler 1801:3.) Ez a megállapítás a férfi és nő biológiai különbségeit, ebből adódóan a betegségek minőségbeli eltéréseit mennyiséginek értékeli: vagyis a nő betegesebb, mint a férfi. Az „egy nem”-modell 18. századi megváltozása ezt a mennyiségi különbséget változtatta minőségivé.

Az, hogy ez a különbség csak a 18. század utáni időkben vált fontossá, jól tükröződik a menstruációról alkotott elképzelések megváltozásában, amit Lidy Schoon hollandiai példákkal igazolt (Schoon 1994). A 19. század első feléig a menstruációs vérzés jelenségét úgy értelmezték, mint a fölösleges és szennyezett vér hüvelyen keresztül történő eltávozását, ezáltal magát a folyamatot „az egészség jelének” tartották. Az, hogy a menstruáció a szaporodási folyamattal van kapcsolatban, csak a 19. század közepén fedezték fel. Ekkortól kezdték ezt a jelenséget úgy értékelni, mint a „termékenység jelét”, amely elképzelés már része volt a Laqueur-féle „két nem”-modellnek. Szerinte ez az új modell volt az, amely a nőt mint nemet kialakította: vagyis míg a férfi csak élete bizonyos pillanataiban férfi, addig a nő egész életében nő marad, és a terhesség, szoptatás, gyereknevelés teljesen leköti. A századfordulón aztán egy új koncepció is megjelent, miszerint a menstruáció egy inger, aminek minden nő periodikusan ki van téve. A női

nemi szervek az egész szervezet egészségére kockázatot jelentenek, mert egyetlen szerv sem marad ki az általuk okozott betegségekből. A menstruáció azonban mint a „betegség jele” már a pszichiátereket is érdekelni kezdte.¹²

A „mélabút” ugyan már a 17. századi traktákban is a rendszertelen menstruáció, vagyis a „hószámrekedés” egyik tüneteként jegyezték le, de magát a tisztulási folyamatot az egészséges életritmus jelének tartották (Pápai Páriz 1984:276–279; Schram, szerk. 1970a; 1970b; Kincses 1993).

Ugyanez a szemlélet megtalálható a 19. század végén is, azzal a különbséggel, hogy a menstruáló nő lelkiállapotának megváltozását betegségként értékelik. Minden nőt hajlamosnak ítélnék meg a hysteriára, és csak fokozati különbséget tételeznek fel nő és nő között. Erre példa egy egyetemi nőgyógyászat tankönyvi leírás 1894-ből: „Magánál természeténél fogva is hajlamos a nő erre a betegségre [ti. a hysteriára]. A kedély kóros állapota sokkal nagyobb mértékben hat a nő testi állapotára, mint a férfiére. Épen úgy sokkal közvetlenebbül hat valamely kóros testi állapot a nő egész gondolkodására és kedélyhangulatára, mint férfiére. [...] A tisztulás alatt a lehangoltságtól és kedvetlenségtől kezdve a súlyos hystériás görcsök rendes jelentkezéséig egész hosszú sora fordulhat elő a zavart lelki állapotnak, melyek közt csupán fokozati különbség van.” (Fritsch 1894:443.) Ennek a magyarázatnak a következménye az lett, hogy a „hysteria” egyik sikeres kezelési módjának a kasztrációt, vagyis a petefészek eltávolítását tartották.¹³

A menstruációról vallott elképzelések megváltozásából Lidy Schoon azt a következtetést vonta le, hogy bár ezek az elképzelések közelítettek a biológiai valósághoz, semmit sem változtattak azon az állásponton, hogy „a nő egy test”, ahelyett, hogy „a nőnek van teste” (Schoon 1994). Mindez pedig kihatott a nők társadalmi megítélésére is. A Laqueur által leírt modellváltás pedig azt is bizonyítja, hogy a nőkkel szembeni attitűdök megváltozása az orvostudományon belül nem a boszorkányüldözés korszakának terméke, hanem a 19–20. századé volt.

Visszakanyarodva az orvostudományon belüli vitákra, vizsgálni kell a női gyógyítók szerepének megjelenését, amely egyben a nők egyik első nyilvánosság előtti társadalmi fellépését is eredményezte. Hilary Marland hollandiai, Mireille Laget franciaországi és Deáky Zita magyarországi tanulmányai mellett Philippe Ariés munkái bizonyítják, hogy a bábák társadalmi szerepének megjelenése párhuzamos a férfi orvosok megjelenésével. A bábák társadalmi szerepének kialakulása azonban nem mentes az ellentmondásoktól. Az üldözés és az elismerés párhuzamosan volt jelen az egyik első női „hivatás” képviselőinek történetében.¹⁴

A boszorkányüldözés utáni idők magyar egyetemi orvosképzését elemezve Hőgyes Endre arra a megállapításra jutott, hogy az egyetem felállításától, 1770-től kezdve az évenként kiszolgáltattott bábaoklevelek száma kisebb-nagyobb ingadozásokkal szakadatlanul növekvőben volt (Hőgyes 1896). A Hőgyes által készített statisztikákból kiderül, hogy az egyetemen oklevelet szerzett férfi szülésmesterek, valamint a polgári sebész-szülésszek száma közel harmada volt az évente végző bábák számának. Az orvosi fokozatot megszerzők pedig – akik a 19. század végéig kizárólag férfiak voltak – közel azonos számban végeztek a szülésznők mellett. Mindez pedig csak az okleveles bábák számadatait mutatja. A cédulás és egyéb bábamesterséget űző asszonyok száma ennek sokszorososa lehetett. Ezek egy része a hivatalos, mások a félhivatalos vagy illegális orvoslás intézményi keretei között még a 20. század közepén is működni tudtak. Mireille Laget a

franciaországi Montpellier egyházmegye bábaösszeírásait tanulmányozva megállapította, hogy a bábaképzés intézményi megszervezése a kisebb településeknek a hagyományosan női életvilághoz tartozó közösségi bábaszerepét sorvasztotta el. A szülőotthonok megjelenése pedig a falusi bábáskodás tevékenységi körét szűkítette le (Laget 1977), illetve azt egy helyre koncentráta.

Azonban nemcsak a bábák szerepe változott meg a közösségen belül, hanem a szüléssel kapcsolatos tevékenységek is átrendeződtek. Blumenfeld-Kosinski megállapította, hogy a császármetszés volt az első, ami a szülészetben belül a bábák kezéből legelsőként a hivatásos férfi orvosok kezére került (Blumenfeld-Kosinski 1990:117 nyomán Pócs 1998:145). Ezzel ellentétben a „bábakeresztelő” – mint a kora újkor egyik legfontosabb és leghatározottabb bábatevékenysége – nem ment át ilyen változáson. Mindez annak ellenére sem következett be, hogy a „bábakeresztelő” elmaradása, vagyis az újszülött keresztetetlenül történő halála gyakran vezetett boszorkányvádakhoz.¹⁵

A férfi orvosok megjelenése azonban nem tudta kiszorítani a nőket az orvostudományból. Ellenkezőleg, éppen ekkor kezdett kiépülni az a hivatalos egészségügyi ellátórendszer, amelynek tagjai között a nők megtalálhatták helyüket.¹⁶ A férfi orvosoknak, az „orvosnak” mint társadalmi szerepnek a megjelenése azonban nagyban kihathatott a népi gyógyászat férfi gyógyítóinak számarányára. Tény, hogy míg a férfiakkal kapcsolatos gyógyítótevékenységek jelentős része a legális orvoslás hatókörébe került, addig a nőkkel kapcsolatos tevékenységek egy része, politikai hatásokkal is magyarázva, a félhivatalos vagy az illegális intézmények hatókörében maradt. Gondoljunk csak a magzatelhajtásra vagy a születéskorlátozással kapcsolatos egyéb tevékenységekre.

Ha összefoglaljuk az eddigi téziseket, akkor megállapíthatjuk, hogy a teológia nőellenességét inkább a szexualitásellenesség jellemzi, a jogi értelemben vett nőellenesség a demonológiai és teológiai tételekre építve inkább a népi kultúra reformjával van összefüggésben. A népi hiedelmek időzjelbe tett nőellenessége pedig részben összefügg a természetfeletti csapásmagyarázatoknak, a női boszorkánymitológiának a hiedelemrendszeren belül elfoglalt jelentős szerepével. A kora újkorban feltételezett nőellenesség az orvostudományon belül pedig nem elsődleges mozgatója volt a boszorkányüldözésnek. A férfi orvosok társadalmi szerepének megjelenése inkább a férfi gyógyítók népi szereplőit „koptatta ki” a népi gyógyászat területéről, aminek eredményeként a férfiakkal kapcsolatos gyógyító eljárások a hivatalos orvoslás hatókörébe kerültek, míg a nőkhöz köthető praktikák egy része a félhivatalos és az illegális szférában maradt. Tehát a boszorkányüldözés és a modern orvostudomány kiteljesedése elsősorban a népi gyógyászat ellen hatott, nem pedig a női gyógyítók társadalmi szerepét, annak női mivoltát kérdőjelezte meg. A férfi orvosok társadalmi szerepének megjelenése mellett a bábákkal az első női emancipált társadalmi szerep is megjelenhetett. Ezzel párhuzamosan a női testről vallott orvosi felfogás a 19. század végéig egyfajta „nőellenességnek” is felfogható az orvostudomány hiedelemrendszerén belül. Ez a nőellenesség azonban inkább a boszorkányüldözést követő időszaknak, a 18–20. század termékeként jött létre.

Mire alapozódhatott akkor a nópárti történészek tétele? A boszorkányüldözésben nőellenességet feltételezni szerintem elsősorban azokra a munkákra vezethető vissza, amelyek a 19. század végének, a 20. század elejének termékei voltak. Csak egy hazai példa erre Havas Károly 1927-ben kiadott monumentális munkája *Az inkvizíció története* címmel. A kötet „színes műmellékletei”, Brenner Nándor festőművész munkái natu-

1. kép
Brenner Nándor színes műmelléklete
Havas Károly *Az inkvizíció története*
című munkájában

rális igénnyel kidolgozva ábrázolják a boszorkányüldözött és áldozatát (Havas 1927). Ezekből az egyiken a hóhér kéjes mosollyal köt gúzsba egy meztelenre vetkőztetett fiatal nőt (Havas 1927:97; lásd 1. sz. kép), a másikon egy ugyancsak meztelen nőt a kínzóasztalhoz béklyóztatva csigáznak, míg egy hóhérsegéd a szájába egy tölcséren keresztül vizet tölt. Az ilyen és ehhez hasonló munkák inkább szolgálták a szexuális kíváncsiság kielégítését, mint egy korszerű történetírás igényeit. A feminista történetírás ennek a torz képnek a revidálását tűzte ki célul. Az eredmény azonban a boszorkányüldözés működésének feltárása helyett a 19–20. század nőkről vallott történetírói és köznapi szemléletének megkérdőjelezése, a valós események kritikai feltárása helyett a valós eseményekről alkotott fikció kritikája lett. A kritika persze jogos volt. Az a bizonyos „csata” tehát nem a férfi boszorkányüldöző és a női boszorkány, hanem – egy kicsit sarkítva – a hagyományosan férfiműfajnak tekintett történetírás férfiúi és a kialakuló új, emancipált történetírzgeneráció női tagjai között zajlott, zajlik. A harc eredményeként pedig beköszöntött a történetírásban – amit Laqueur a női test kapcsán mondott – a „két nem”-modell korszaka.

JEGYZETEK

* Az előadás elhangzott az ISFNR XII. kongresszusán (Horizons of Narrative Communication) *What has that Witness Seen or Heard? Testimonies and Maleficium Narratives of Hungarian Witch Trials* címmel 1998. július 26-án Göttingenben és a Hajnal István Kör 1997. évi veszprémi konferenciáján *Szexháború?* címmel. A tanulmány elkészítéséhez hozzájárult az OTKA (F 023485, Kora újkori gyógyító eljárások motívummutatója). Továbbá szeretném megköszönni Pócs Éva segítségét.

1. A feminista történetírás boszorkányüldözéssel foglalkozó irodalmát lásd összefoglalóan – Bovenschein, Graichen, Wisslinck munkáira hivatkozva – Schormann 1981:116–122; Unverhau 1990:241; Dienst-Hörnadner 1987. További feminista történetírások: Andreski 1989; Brauner 1995; Honegger, Hrsg. 1979; Ross 1995; Utrio 1989.
2. A bűnhierarchiákról lásd Galloni 1991.
3. Az „asszonybosszantó irodalomról” lásd Ráth-Végh 1978:280.
4. Lásd továbbá Carpzov 1697; Kithonic 1619.
5. A tanúk számának nagyságára néhány példa: 374 tanút hallgattak ki 1627-ben a szövegben említett helységeken összesen, egy eljárás keretében (Komáromy, szerk. 1910:92; Klaniczay–Kristóf–Pócs, szerk. 1989:389–452); 82 tanút hallgattak ki 1631-ben Ekecsen (Schram, szerk. 1970a:431–435). További adatok sok tanúra: 30 tanút hallgatnak 1703-ban Kocson (Schram, szerk. 1982:187–193); 51 tanút 1727-ban Bagotán (Klaniczay–Kristóf–Pócs, szerk. 1989:503–513).
6. Lásd a Kleio-boszorkányper-adatbázist az MTA Néprajzi Kutatóintézetében. Az adatbázisban felhasznált források publikációról vö. Komáromy, szerk. 1910; Schram, szerk. 1970a; 1970b; 1982; Klaniczay–Kristóf–Pócs, szerk. 1989; Bessenyei, szerk. 1997; Sugár, szerk. 1987; Tóth G., szerk. 1999. Az összefoglaló nagyobb statisztikai adatoknál a továbbiakban lásd az ebben a jegyzetben idézett forrás publikációkat és a Kleio-adatbázist.
7. „3. §. Először (mondám) megkívántatik a szabadság, hogy mindenik tanú szabadon és félelem nélkül önként és nem erőszakos kényszer alatt, hanem csupán törvényes megkérdezésre tegyen bizonyosságot a valóságra nézve... 4. §. Másodsor szükséges az életkor, hogy a tanú olyan életkorban legyen, melynél fogva a történt dolgok, a melyekre nézve kihallgatják, emlékeztében legyenek és azokra visszaemlékezék... 5. §. Harmadsor szükséges az a mód, hogy a tanú a véghez vitt dolognak, a melyre nézve kérdezik módja felől nyilván és világosan tegyen valomást; vajjon magát a dolgot és az ügy érdemét tudomásból vagy hallomásból ismeri-e? vagy talán annak szájából hallotta-e a szóban forgó cselekmény lefolyását, a ki ezt elkövette? Mert pusztá hallomásnak nem szokás és nem kell helyet adni... 6. §. Negyedszer: szem előtt kell tartanunk a tanúk állapotát, vajjon tudniillik nemes avagy paraszt tesz-e a az igazságról tanúbizonyosságot?... 9. §. Ötödször és utójára megkívántató a közös tanúvallatás eszközzésére a hittétel.” Fontos kitétel mond még Werbőczy II. Rész. 29. cím I. §.-ban, miszerint: „két vagy három szomszéd és határos tanúbizonyossága a törvény előtt többet ér és nyom, mint az egy megyében lakó húsz nemesé, minthogy közelségüknél fogva az ügy érdeméről és a történt dolog rendjéről sokkal igazabb és jobb tudomásunk lehet...” (Werbőczy 1896:288–290.).
8. Lásd a Kleio-boszorkányper-adatbázist az MTA Néprajzi Kutatóintézetében.
9. A boszorkányüldözés általános európai statisztikájáról lásd Lerner 1981; Valentinič, Hrsg. 1987; Klaniczay 1986; 1990; Pócs 1998. A magyarországi statisztikákról lásd Iklódy 1982; Klaniczay 1986; 1990; Pócs 1998; Tóth G., szerk. 1999.
10. A tanulmány ezen része itt vitatkozik Kristóf Ildikó könyvének azon állításával, hogy a „magányos” és „öreg” nő képze csak a demonológiai trakták elképzeléseiből fakadhatott, hiszen a

boszorkányperek áldozatai között a házas és középkorú, vagyis a nem marginális asszonyok voltak többségben. Vö. Kristóf 1998.

11. A női test társadalmi észleléséről lásd Bourdieu 1978; Foucault 1996; Guerrini 1994; Laqueur 1990; Lee Bartky 1992; Schoon 1994; Moore 1997; Osborne 1994.
12. A menstruáció társadalmi észlelésének jeleiről vö. Püschel 1988; Schoon 1994; Osborne 1994.
13. A hisztéria társadalmi észlelésének jeleiről vö. Guerrini 1994; Fritsch 1894:260–261, 443–452.
14. A bábák társadalmi szintéren való megjelenéséről lásd Andreski 1989; Ariés 1987; Blumenfeld-Kosinski 1990; Deáky 1996; Kincses 1993; Krász 1999; Laget 1977; 1982; Marland 1987; 1994; Ross 1995.
15. A bábakeresztelőről lásd Blumenfeld-Kosinski 1990:117.; továbbá a „gyermekjelről” (Kinderzeichen) lásd Imhof 1992:169–179.
16. A nagy szülőotthonok megjelenéséről a 18. században lásd Laget 1977; Schott, szerk. 1993; 18. századi kórház alaprajzok.

IRODALOM

ANDRESKI, STANISLAV

1989 Syphilis, Puritanism and Witch Hunts. Historical Explanations in the Light of Medicine and Psychoanalysis with a Forecast about AIDS. London: Macmillan – New York: St. Martin's Press.

ARIÉS, PHILIPPE

1987 Gyermek, család, halál. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.

BÉLI GÁBOR – KAJTÁR ISTVÁN

1988 Az osztrák (–német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században (a Praxis Criminalis). Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. Pécs: JPTE.

BESSENYEI ISTVÁN, SZERK.

1997 A magyarországi boszorkányság forrásai. I. kötet. Budapest: Balassi.

BLUMENFELD-KOSINSKI, RENATE

1990 Not of Woman Born. Representations of Caesarean Birth in Medieval and Renaissance Culture. Ithaca–London.

BÓNIS GYÖRGY

1962 Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BOURDIEU, PIERRE

1978 Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséhez. In uő: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmánykötet. 151–164. Budapest: Gondolat.

BRAUNER, SIGRID

1995 Fearless Wives and Frightened Shrews: the Construction of the Witch in Early Modern Germany. Amherst: University of Massachusetts Press.

BURKE, PETER

1984 A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia* 95(3): 362–373.

1991 Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör. /*Metamorphosis Historiae.*

CARPZOV, BENEDIKT

1697 *Formula Processus Iudicii Criminalis seu Praxis Criminalis*. Editio 2. Tyrnaviae. [Magyarul a 16–17., illetve a 34–37. oldalt lásd Sugár, szerk. 1987:245–252.]

COHN, NORMAN

1994 *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*. Budapest: Corvina.

DAVIS, NATALIE ZEMON

1987 *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in the Sixteenth Century France*. Stanford: Polity Press.

DEÁKY ZITA

1996 *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)*. Budapest: Centrál-Európa Alapítvány.

DIENST, HEIDE – HÖRNADNER, EDITH

1987 *Die Hexen kommen wieder. Zum feministischen Hexenbegriff, unter besonderer Berücksichtigung Österreichs*. In *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. H. Valentinitsch, Hrsg. 391–395. Graz–Wien: Leykam–Verlag.

FOUCAULT, MICHEL

1996 *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz.

FRITSCH, HENRIK

1894 *A nőgyógyászat tankönyve orvosok és orvostanhallgatók számára*. Budapest: Singer és Wolfner.

GALLONI, PAOLO

1991 *A bűnök hierarchiája*. *Aetas* 2:5–19.

GUERRINI, ANITA

1994 *Food, Flesh and Spirit: George Cheyne and the Construction of the Female in the Eighteenth Century*. In *Healing, Magic, and Belief in Europe 15th–20th Centuries. New Perspectives*. Amsterdam. Conference paper.

HAISZLER GYÖRGY

1801 *Orvosi munkája. Első darab. A' főbb Hideglelésekről, a' Pestisről, és a' Hideglelős kiütésekről*. Wetzprém.

HAVAS KÁROLY

1927 *Az inkvizíció története*. Több kutforrás nyomán. Brenner Nándor 22 műmellékletével. Budapest: Rozsnyai Károly.

HONEGGER, CLAUDIA von, HRSG.

1979 Die Hexen der Neuzeit: Studien zur Sozialgeschichte eines kulturellen Deutungsmusters. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

HÓGYES ENDRE

1896 Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudományos Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről. Magyarország ezredéves fennállásának alkalmával. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.

IKLÓDY ANDRÁS

1982 A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. Ethnographia 93(2):292–298.

IMHOF, ARTHUR EMIL

1992 Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Budapest: Akadémiai Kiadó. /Hermész Könyvek./

KARLSEN, CAROL F.

1987 The Devil in the Shape of a Woman. Witchcraft in Colonial New England. New York: W. W. Norton.

KATONA GÉZA

1977 Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

KEEGAN, JOHN

1990 Waterloo. Budapest: Európa. /Mérleg./

KINCSES KATALIN

1993 „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Budapest: ELTE Középkori és Kora újkori Magyar Történeti Tanszék – Kora újkori Társaság. /Régi Magyar Történelmi Források 3./

KITHONICH, JOHANNES

1619 Directio methodica processus judicary juris consuetudinary incltyi regni Hungariae. Tyrnaviae. [RMK II. 392 és RMK II. 393, valamint magyar fordítása RMK I. 791.]

KLANICZAY GÁBOR

1986 Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. Ethnographia 97(2–4):257–295.

1990 Hungary: The Accusation and the Universe of Popular Magic. In Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries. Bengt Ankarloo – Gustav Henningsen, eds. 219–255. Oxford, Clarendon.

KLANICZAY GÁBOR – KRISTÓF ILDIKÓ – PÓCS ÉVA, SZERK.

1989 Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye. 1–2. köt. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

KOMÁROMY ANDOR, SZERK.

1910 Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

KRÁSZ LILLA

1999 A „jó” és a „gonosz” bába, avagy egy foglalkozás két arca. *In* H. Balázs Éva tiszteletkötet. (Megjelenés alatt.)

KRISTÓF ILDIKÓ

1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica.

LAGET, MIREILLE

1977 La naissance aux siècles classiques. Pratique des accouchements et attitudes collectives en France aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Annales ESC* 32:958–992.

1982 Histoire du déterminisme et libéré: approche d’une conditionnement. *History of European Ideas* 3(2):177–184.

LAQUEUR, THOMAS

1990 *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

LARNER, CHRISTINA

1981 *Enemies of God. The Witch-hunt in Scotland*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

LEE BARTKY, SANDRA

1992 Foucault – a nőiesség és a patriarchális hatalom modernizációja. *Magyar Filozófiai Szemle* 36:434–445.

MARLAND, HILARY

1987 *Mother and Child were Safed. The Memoirs (1693–1740) of Frisian Midwife Catharina Schrader*. Amsterdam.

1994 *The Midwife as Health Missionary: Between Traditional and Modern Practices in Early-twentieth-century Dutch Childbirth*. *In* *Healing, Magic, and Belief in Europe 15th–20th Centuries. New Perspectives*. Amsterdam. Conference paper.

MOORE, HENRIETTA L.

1997 A különbség élvezete: biológiai nem, társadalmi nem és szexuális különbség. *In* *Multi-kulturalizmus*. Feischmidt Margit, szerk. 86–98. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium.

PÁPAI PÁRIZ FERENC

1984 [1690] *Pax corporis, azaz Az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s azoknak orvoslásának módjáról való trakta*. Budapest: Magvető. Reprint. /Magyar Hírmondó./

PÓCS ÉVA

1995 *Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529–1768)*. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII:9–66.

1998 *Miért nők a boszorkányok?* *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIX:135–153.

PÜSCHEL, E.

1988 *Die Menstruation und ihre Tabus. Ethnologische und kulturelle Bedeutung. Eine ethnomedizingeschichtliche Übersicht*. Stuttgart – New York.

RÁTH-VÉGH ISTVÁN

1978 A könyv komédiája. Budapest: Gondolat.

ROSS, ERIC B.

1995 Syphilis, Misogyny, and Witchcraft in 16th Century Europe. *Current Anthropology* 36(2):333–337

SCHOON, LIDY

1994 The Feminine Body as a Political Battlefield. Three Nineteenth-century Medical Views on Menstruation in the Netherlands. *In* Healing, Magic, and Belief in Europe 15th–20th Centuries. New Perspectives. Amsterdam. Conference paper.

SCHORMANN, GERHARD

1981 Hexenprozesse in Deutschland. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

SCHOTT, HEINZ, SZERK.

1993 A medicina krónikája. Budapest: Officina Nova.

SCHRAM FERENC, SZERK.

1970a Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. 1. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1970b Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. 2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1982 Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. 3. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SUGÁR ISTVÁN, SZERK.

1987 Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyében. Budapest: MTA Könyvtár.

TÓTH G. PÉTER, SZERK.

1999 A magyarországi boszorkányság forrásainak szövegkatasztere. Kristóf Ildikó munkájának felhasználásával. Kézirat.

UNVERHAU, DAGMAR

1987 Die abendlandische Hexe. Beispiele ihrer Verfolgung. *In* Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark. H. Valentinitzsch, Hrsg. 234–264. Graz–Wien: Leykam–Verlag.

1990 Frauenbewegung und historische Hexenverfolgung. *In* Ketzer, Zauberer, Hexen. Die Anfänge der europäischen Hexenverfolgungen. Andreas Blauert, Hrsg. 241–283. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

USBORNE, CORNELIE

1994 Popular Medicine, Birth Control and Perceptions of the Female Body in Weimar Germany. *In* Healing, Magic, and Belief in Europe 15th–20th Centuries. New Perspectives. Amsterdam. Conference paper.

UTRIO, KAARI

1989 Éva lányai. Az európai nő története. Budapest: Corvina.

VALENTINITSCH, HELFRIED, HRSG.

1987 Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark. Graz–Wien: Leykam–Verlag.

WERBŐCZY ISTVÁN

1896 [1517] Werbőczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytár. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetésekkel és utalásokkal ellátták dr. Kolosváry Sándor és dr. Óvári Kelemen. Budapest: Franklin-Társulat.

PÉTER TÓTH G.

Sex-war?

Conflicts between men and women in the Hungarian witch trials

In the present study, I try to design the different narrative-structures of the testimonies. The bases of differentiation are (1) whether the recited texts communicate self-assumed or attributed beliefs, or (2), whether they represent fictive or real narratives. Finally, I would like to put up a hypothetical question concerning the existence of a difference between *male and female narrative structures*.

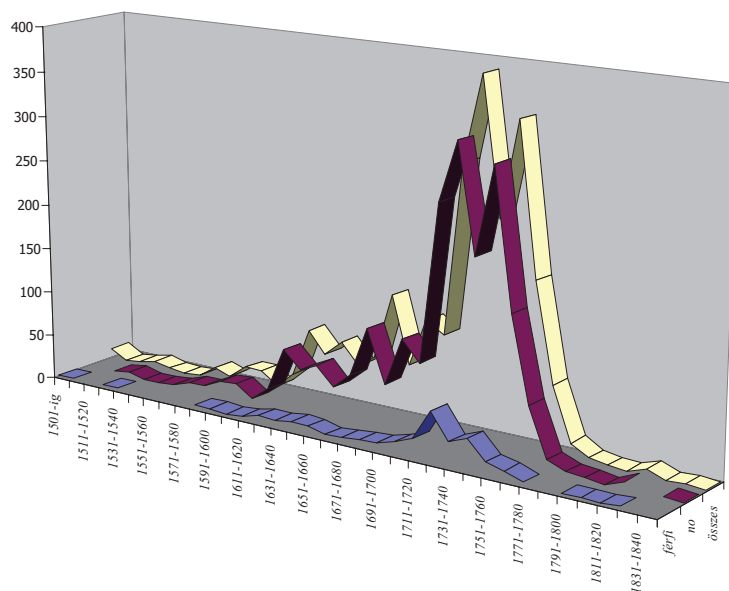
Male and female speakers adhered to roughly the same narrative strategies. The difference between them lay not in the structure of the narration, but, rather, in the extent to which the suspect conformed to the widely-accepted beliefs about witches. As a result, Hungarian witches were women not because the conflicts of the predominantly “female sphere of everyday life” led to witch-hunts, but because the dominant witch-beliefs were ultimately female-centered in this region.

Our second conclusion is concerned with the stereotype of the “old widow”, the notion rejected by many researchers, which, however, may have a certain role in the realization of witch-charges. From the perspective of the injured, one may have to accept the existence of a witch-stereotype independent of demonology that is, that the “witch-woman” is furthermore “lonely and old”.

FÜGGELÉK

1. ábra. A boszorkánysággal gyanúsítottak nemi arányának időbeli eloszlása (1501–1850)

Forrás: Kleio-boszorkányper-adatbázis

2. ábra. A boszorkánysággal gyanúsítottak nemi aránya

Forrás: Kleio-boszorkányper-adatbázis

